

1895—96 դէպքերուն ազդեցութիւնը և դեռ չեն կրցած գտնել իրենք զիրենք, գոհացուցիչ վիճակ մը չունին:

* * *

ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԻԶԻՑ

Արժանապատիւ Հայր Խմբագիր,

Մինչև այժմ անկարող եղայ որևէ բան գրել Փարիզից «Լումայ» հանդիսիդ համար: Այս անգամ Յրանսիա գալս, ուսումնական-գրական ասպարիզի վրայ դեգերիլ շարունակելուն պատակով չէր դժբախտարար, որ յայտնի է թէ պատանեկան հասակիցս սկսած միշտ աչքիս առջևն եմ ունեցել առաւելապէս Փարիզում գտնուած ժամանակս: Այլ այս անգամ գալիս էի այս քաղաքակիրթ երկրի կողմը ապաքինուելու յուսով այն երկարատև տկարութիւնիցս, որ ասես որպէս վարձատրութիւն բազմամեայ ուսուցչիս շնորհեցին ինձ մեր դպրոցական փափուկ գործը իրանց քմահաճութեանը ենթարկող մեծապատիւ պարոնները, և...

Սակայն թողնենք այս ըստ երևութիւն մասնաւոր-անհատական կեանքիս վերաբերեալ տեղեկութիւնները, որ կարծեմ, հետաքրքիր չեն կարող լինել ամսագրիդ ընթերցողներին համար... Բայց միևնոյն ժամանակ չը պէտք է մոռանանք, թէ մասնաւոր անհատների ամբողջ կեանքն ու գործունէութիւնն են, որ ստեղծում, գոյացնում են ամենքին հետաքրքրող և օգուտ տուող ընդհանուր հասարակական մեծ կեանքը: Մէկը առանց միւսի չը կայ և չէ կարող լինել: Թէ Թրբ և Ռոտեղից, մարդկային կեանքի Ռ միջնորմից է արդեօք սկսում ընդհանուրը և դադարում մասնաւորը՝ որոշ, շոշափելի սահմաններ չը կան իսկապէս, բացի սահմանափակ թէ անձնական և թէ ընտանեկան նեղ շրջանի մէջ կատարուող երեւոյթներից. երեւոյթներ, որոնց մասին անգամ, երեակայեցէք, չեն զանց առնում երբեմն խօսել մարդուս կեանքը մեզանից անհամեմատ աւելի լաւ դիտող երոպական հմուտ քննադատները, որպէս զի աւելի լաւ կարողանան բացատրել և հասկացնել անհատի հասարակական կեանքի այլ և այլ միտումները, զանազան դարձուածքներն ու վարմունքը, ընթացքը, մի խօսքով ամբողջ կեանքը գրեթէ իւր բոլոր պարագաներով: Եթէ օրինակ, մեր դպրոցական գործի և գործիչների վերաբերմամբ մանրամասն խօսենք՝ մասնաւոր

կեանք պէտք է համարենք: Ինչ էք կարծում, խեղճ Մակար եկեղեցւոյն գործունէութեան, դրութեան, ունեցած վիճակի, մեր գործիչներէ կողմից նորա կրած նեղութիւններէ և մինչև իսկ հոգեկան հիւանդութիւնը հասցնող հալածանքների մասին որ խօսուի ու գրուի՝ մասնաւոր կեանք կը լինի՞. էհ, մախլաս, «գորն ասեմ»:

Սակայն թողնենք այս ամենը և դանք ներկայ դրութեանս, որ վաղուց ի վեր իմ սիրած «նամակ Փարիզից» գրաւիչ վերնադիրն է կրում:

Եթեանասուն թուականների սկզբին Փարիզից առաջին անգամ—տարիներ շարունակ—նամակներ գրելով ինձ ապերախտ «Մշակին» երբեմն էլ զանգատուում էի, թէ Ֆրանսիայի լուսաւոր մայրաքաղաքում ապրող մեր հայրենակից պարոնները և մանաւանդ հայ երիտասարդ ուսանողները շատ անտարբեր են միմեանց, սառնութեամբ են վերաբերւում իրարու և ընկերական ոգուց զուրկ լինելով՝ խոսափում են բարեկամական ծանօթութիւններ անգամ հաստատելուց իրանց մէջ:

Եւ այն՝ ինչ որ երեսուն տարի առաջ յանդիմանում, ասում էի լրագրական հրապարակի վրայ այստեղ ընակուող հայերի անընկերսէր յատկութեան՝ մասին՝ այսօր— քսաներորդ դարու սկզբին—ցաւ է ասել, գրեթէ նոյնը պիտի կրկնեմ փոքր ինչ փոփոխուած և այլ բովանդակութեամբ:

Բայց իրաւ, հայ մարդը Փարիզ ժամանելով և այստեղ ապրող, իւր հայրենակիցների մասին կամենալով բան իմանալ՝ հիմը պիտի դիմէ, կամ այս ահագին, աննման ու ընդարձակ նոր Բաբելոնի հարիւրաւոր թաղերից հր կողմը պիտի գնայ, որ մօտ հազար հինգ հարիւր հոգուց բաղկացած տեղոյս հայ գաղութի—որի ¹/₅-իցն աւելին Տաճկաստանից են—կամ սորա որևէ անդամի գոյութեան նշոյլը տեսնէ, լաւ կամ վատ վիճակի մասին տեղեկանայ: Կայ արդեօք այստեղ հայկական մի հաստատութիւն, գոյութիւն ունի՞ արդեօք ներկայումս փարիզաբնակ հայոց մի ընկերութիւն, որ գոնէ լոկ եղբայրական սիրոյ, փոխադարձ յարաբերութեան և օգնութեան մի վայր լինի, որպիսին տասնեակներով, եթէ չասեմ աւելին, ունին մայրաքաղաքիս մէջ բնակուող թէ Ֆրանսիացի և թէ օտարազգի մարդիկ: Կան արդեօք այժմ այստեղ հայ ուսանողներ: Ունի՞ն արդեօք սոքա իրանց ուսանողական շրջանը այլոց պէս: Ո՛ւմը պէտք է հարցնել, հր կողմը դիմել, հիմնից արդեօք պիտի իմանալ, լսել այս հարցերի պատասխանը, եթէ չենք ուզում, որպէս քսաներորդ դարու առաջնորդէմ զաւակ (հպա, ի հարկէ) դիմել գաղութիս հայ հոգևոր հովուին:

Ո՛չ որին և ո՛չ մի կողմը, և կամ փողոցում, սրճարանում անակնկալ, յանկարծ պատահող հային (եթէ միայն բարեհաճէ իւր հայ լինելը յայտնել) և ամեն կողմը լայնածաւալ մայրաքաղաքիս, կը պատասխանեմ ես:

Հայ մարդը Փարիզ գալով՝ անշուշտ հայ տեսնելու համար չէ գալիս, բայց հետեւելով այն ասացուածին թէ ճամանը նմանին է սիրում՝ ուզում է վերահասու լինել այս հնաւանդ խօսքի ճշմարտութեան, իմանալ և տեսնել թէ արդեօք ճիշտի՞նք է այս ասացուածը օտարութեան մէջ գտնուող իւր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Ասում եմ օտարութեան մէջ եղած իւր ազգակիցների վերաբերմամբ, որովհետեւ մայրենի երկրում ընակուող իւր եղբայրների մէջ եղած սիրոյ և միաբանութեան (հըմ) մասին—հայ մարդը շատ բան գիտէ և կատարեալ գաղափար ունէ...

Եւ ահա ուրեմն ճամանը նմանին է սիրում՝ ժողովրդական առածը հայերիս վերաբերմամբ ինչպէս միշտ և ամեն տեղ, նոյնպէս և Փարիզում նոյնն է եղել և դժբաղդաբար մինչև այսօր նոյնը մնացել՝ այսինքն յիշեալ ասացուածի հակառակը, որ ասել է թէ մեր մէջ նմանը նմանին ոչ թէ սիրում է, այլ քիչ է մնում որ ատէ, եթէ չէ ատում արդէն:

Տարիներով, գուցէ և բազմաթիւ տարիներով, այստեղ ապրող հայ մարդիկ կան, հայ ուսանողներ, ուսումնականներ, արուեստագէտներ, խմբագիրներ, բժիշկներ, արհեստաւորներ, հայ վաճառականներ, հասառուներ (rentiers), հայ ընտանիքներ, մի խօսքով արբ և կանայք, ծերք և տղայք, որոնք իրարու հետ ոչ միայն ոչինչ ընդհանուր յարաբերութիւն չունին, այլ և աշխատում են խուսափել միմեանցից. որպէս զի ծանօթութիւն՝ չեմ ասում բարեկամութիւն, չը հաստատուի իրանց մէջ: Կրթութեան, մտաւոր լուսաւորութեան, ազատ և ամեն շահաւէտ բանով լայնարձակ, համաշխարհային քաղաք Փարիզի նման մեծ կենդրոնում ճշմարիտ առաջադիմութեան ուղիղ շաւղով գնալու փոխանակ՝ մերոնք պսես յետադիմել են այստեղ, անկարող լինելով պատուաստել իրանց գաղութի անդաստանում այն օգտաւէտ բոյսերը, որ աւելի կարեւոր և աւելի անհրաժեշտ դեղ ու դարման պիտի լինէին ընդհանրապէս ամենքի համար:

Եւ ի՞նչ ենք տեսնում: Մինչդեռ վաթսունական թուականներին, երբ համարեան նոր էր զարթել արդի հայութիւնը՝ նոյն ժամանակի փարիզաբնակ հայերը՝ հետեւելով ընականաբար երկրի տէր ազգի — ֆրանսիացւոց ընտիր ու օգտակար սո-

վորութիւններին, իրաւացի կարիք էին զգացել իրանք էլ իրանց ժամադրութեան վայրն ունենալ, ուր կարելի էր թէ իրարու հետ ծանօթանալ և թէ իրանց հեռաւոր հայրենիքի կարօտն ու լուրն առնել միմեանցից. մինչդեռ, ասում եմ, նոյն վաթսուհակաւն թուականներէ ազգայնութեան ոգին, որ պատմական անհրաժեշտ փաստերի աւանդութեամբ միութիւն և եղբայրութիւն ներշնչելով Երուսաղեմի ընդհանրական ապրող մեր փոքրութիւն եղբայրներին ևս դրդել էր իրարու մօտենալ, միանալ՝ թէկուզ հէնց լոկ ծանօթ-բարեկամ լինելու համար, քսաներորդ դարու քաղաքացի մեր այժմեան՝ «հէմշէրիները» զուրկ լինելով համանման զգացումից՝ աւելորդ են համարում այն ամենը, ինչ որ անմիջապէս անձնական և կամ իրանց սահմանափակ, նեղ համաքեարական, այո, աղանդական խմբակին օգուտ չէ կարող տալ:

Օրէնս կոչուած Ֆրանսիական երկրորդ թատրոնի հրապարակի վրայ՝ Վօլտէր հռչակաւոր անուն կրող և այսօր էլ գոյութիւն ունեցող դիմացի սրճարանումն էր, որ փարիզաբնակ մեր նախորդները վաթսուհակաւն թուականներին մի սենեակ — դահլիճ էին յարմարացրել իրանց ժամադրութեան ու տեսակցութեան համար և cabinet arménien — այսինքն «Հայկական առանձնասենեակ» անունը տուել: Այս հայկական առանձնասենեակը, որի մասին հրապուրիչ Լուտէսիա ժամանող որևէ կրթութիւն ստացած հայ լսել էր կանխաւ՝ հայերիս ժամադրութեան մի փոքրիկ վայր էր դարձել, ուր — ինչպէս ասում եմ, նորեկ այցելուն ևս բացի կենդանի խօսակցութիւնը լսելուց, կարող էր տեսնել և կարդալ նոյն ժամանակի հայ պարբերական հրատարակութիւններից գոնէ մի երկուսը, թէ մտաւոր և թէ այլ փոխանակութիւն ունենալ փարիզաբնակ իւր հայրենակիցների հետ, տեղեկանալ, ծանօթանալ սոցա ուսումնասէր և կամ առհասարակ Երուսաղեմ առաջադէմ կեանքի նախանձելի կողմերին, սոցա դրութեանը, կացութեանը և այլն:

Հա, չը մոռանամ յիշել այստեղ նոյն թուականների Փարիզի Մուրատեան վարժարանը իւր հարուստ շէնքով և այս «ազգային» հաստատութեան հիմնադիր Մուրատի կտակով թողած միլիոնաւոր դրամագլխով, որ եօթանասնականի սկզբին «կուլտուրական» դարձրին Միլիթարեան հայերը՝ լուծելով կամ բաղադրելով իրանց գործնական քիմիայի գիտութեամբ իբր թէ Ռաֆայէլեան վարժարանի մէջ այնպէս, ինչպէս որ իրանց ձեռնտու էր ի հարկէ... Այս դպրոցական հաստատութիւնը, որի մասին շատ անգամ և շատ տեղ գրուել, խօսուել է՝ որպէս

«ազգային» վարժարան, թէև չէր կարող մայրաքաղաքիս հայերի համար ժամադրութեան և կամ իւր գրադարանով ուսումնասիրութեամբ պարապելու վայր լինել, բայց ինչ և է, Փարիզ ժամանող ամեն մի հայ մարդ սրտի մտօք և ուրախութեամբ այցելում էր ուսման այս տունը, որ իւր հիմնուելու օրից ծառայութիւն էր մատուցանում հայութեանը՝ հաօաբակական մի քանի ընտիր գործիչներ ու գրագէտներ տալով ազգին: Եւ այս ի հարկէ այն ժամանակ, երբ Մխիթարեանները կրօնական համբերողութեամբ փոքր ի շատէ գգացումած՝ եղբայրական որևէ սէր էին տաժում դէպի ընդհանուր հայութիւնն առհասարակ և իրանց հաւատակից աշակերտների հետ հայ հարադատներին ևս ընդունում էին «ի թիւս ուսանողաց ազգային վարժարանի»...

Նոյն վաթսուական թուականներին էր, որ Կ. Պօլսեցի մեր հայրենակիցները իրանց քաղաքացի նշանաւոր Պօղոս-բէյի մահուան առթիւ առաջին անգամ մի հայ քահանայ ուղարկեցին Փարիզ, ուր և այնուհետև հայ հոգևոր հովուի պաշտօն հաստատուելու կարիք գգացուեցաւ. հոգևոր պաշտօնեայ, որ թէ տեղոյս փոքրաթիւ հայ գաղութի և թէ Եւրոպայում ցիր ու ցան եղած հայերի կրօնական պէտքերը պիտի լրացնէր:

Բայց և շատ հետաքրքիր և բնորոշ է թէ ինչպէս յիշեալ Պօղոս-բէյ Տատեանի մահը պատճառ է դառնում, որ մերայինք ևս ունենան Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում իրանց քահանան և ապա՝ ժամանակի ընթացքի և պահանջման համաձայն, հայոց մի մատուռ էլ հիմնեն. մատուռ, որ հետզհետէ փոփոխութեան և կամ, աւելի ճիշտն ասած՝ մի տնից միւս տուն տեղափոխելուն ենթարկելով, այսօր արդէն մի հոյակապ նորաշէն և քարաշէն տաճարի *) են փոխարկել շնորհիւ և «արդեամբք» մեր Թիֆլիսցի յայտնի բարեգործ Աղէքսանդր Մանթաշեանի:— Հա, Թիւրքիոյ «Բարութչի-բաշի» Պօղոս-բէյը մերձ ի մահ լինելով՝ կամենում է խոստովանել և հաղորդութիւնն առնել բնականաբար հայ կրօնաւորի ձեռքով: Սակայն հայոց քահանայ չը լինելով Փարիզում՝ կաթողիկ մի հայր են հրաւիրում, որ և կատարում է քրիստոնեայ հաւատացեալի այս վերջին մխիթարութեան և յուսոյ ծէսը: Եւ երբ հանգուցեալի դին Կ. Պօլիս են տանում, ուր և պիտի յանձնէին հողին՝ հայ կաթողիկ-

*) Այս տաճարի մասին յետոյ:

ների և մերայնոց միջև մի անմիտ, եթէ չասենք յիմար, կրօնական վէճ է ծագում «ձեռաց», որ կարծեմ մասնաւոր «տուր ու դմփոցի» էլ է հասնում, ինչպէս որ ակնարկում են դէպքը պատմող նոյն ժամանակի հայ լրագրիչները: Կաթողիկէներն առարկում են, թէ քանի որ Պօղոս-բէյը կաթողիկ քահանային խոստովանելով՝ նորա ձեռով էլ վերջին սրբութիւնն առաւ, ուստի և կաթողիկ վախճանուելով՝ կաթողիկական ծէսով էլ պիտի թաղուի: Իսկ մերայինք էլ բողոքովին հակառակը պնդելով՝ բանն այնտեղ է հասնում, որ նոյն ժամանակների Թիւրքիոյ սատրապան անգամ Ալի թէ, չը դիտեմ Փռադ (մէկը միւսին միշտ փոխարինում էր)՝ անուանի փաշան միջամտում է Կ. Պօլսի հայոց կրօնա-մեռելարանական այս նախարարհօրդ վէճում և արեւելցուն յատուկ խեղացի սրամտութեամբ հետեւեալ կերպով է «վճռում» հարցը՝ ասելով—«էլ ի՞նչ էք ուզում. այ կաթողիկներ. Պօղոս-բէյը ձեր քահանային խոստովանելով՝ ձեզ է աւանդել իւր հոգին, թողէք որ հայերն էլ նորա անշնչացած դին տանին: Անմահ հոգին ձեզ, նեխեալ մարմինը սրանց»...

Այնուհետև՝ հօթանասնական թուականների սկզբին մենք տեսնում ենք Փարիզում Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարբէյէնդեան քահանային հայ հոգևոր հովուի պաշտօնով հաստատուած իւր բաղմաթիւ ընտանիքով: Արդէն ծերութեանը մօտեցած տէր հայրը իւր մասնաւոր բնակարանի սենեակներից մէկը—դահլիճը յատկացնելով հայոց մատուռին՝ տարիներ շարունակ պաշտօնավարում էր այստեղ իւր հօտի կրօնական-ծիսական արարողութիւնները կատարելով: Տէր Յովհաննէս հայրը թէև ևրդպական կրթութիւն ստացած մարդ չէր, բայց որպէս հայոց հին դպրոցի հետևող ուսումնասէր անձն՝ չէր խորշում երբեմն դրական և այլ տեսակ զրոյցների ու խօսակցութեան առիթ տալուց իւր ծխականներից ոմանց, մանաւանդ ուսանողներին, որոնք նորա տանը և նորա միջնորդութեամբ կարողանում էին առիթ ունենալ տեսնուելու և ծանօթանալու իրարու հետ, և այս ըստ մեծի մասին ժամերգութիւններից յետոյ ի հարկէ:

Սակայն մի կողմից այս պատահական և մասնական տեսակցութիւնն ու խօսակցութիւնը, որ հարկաւ չէին կարող Փարիզի մեր գաղութի զանազան պահանջներին յարմար ծաւալն ու ձևն ընդունել, իսկ միւս կողմից թէ մեր մի քանի ընկեր-ուսանողներին բանաւոր կերպով յորդորումները, թէ լրագրութեան մէջ տպուող և արտատպուող (Կ. Պօլսի հայ լրագիրները արտատպում էին «Մշակից») վերոյիշեալ «Փարիզի նամակներն» բողոքներն ու յանդիմանութիւնը և թէ վերջա-

պէս համամիտներիս ընդհանուր գործակցութեան շնորհիւ՝ ասես հասաւ ժամանակը, երբ հարկ էր արդէն հայկական մի ընկերութիւն հիմնել Փարիզում: Այս ընկերութիւնը նախ ուսանողական և կամ ուսման ու դիտութեան հետ առնչութիւն ունեցող անձանց ընկերութիւն պիտի լինէր իհարկէ, որովհետեւ թէ նախաձեռնողները այս կարգից էին և թէ ուսանողներն էին և պէտք է լինին միշտ այն մաքուր աղբ, որով համեմուտ է ժամանակի սովորութեան համաձայն հասարակութեան մի նոր զարթոյ մասի մտաւոր կամ ընկերային կեանքի կերակուրը:

Եւ անս ոչ մի յաւակնութիւն չունենալով և չերեակայելով հիւանդաբար մեծ-մեծ գործեր կատարելու մասին՝ հաւաքուելով մեր անդրանիկ ընկեր ուսանողներէց մէկի մօտ, որ այսօր հայ բժիշկների շարքին է պատկանում, նախապատրաստական ժողովներ ունեցանք 1875-ին իրականացնելու համար մեր քարոզած ու փայփայած գաղափարը Փարիզի հայ ուսանողական ընկերութիւն հաստատելու մասին: Ի՞նչ կարող էր լինել արդեօք այս ընկերութեան նպատակը: Ո՞վ էր դժուար ու մեծ բաներ երազում, բանի որ կազմուելի ընկերութեան անդամների ամենամեծ մասը դեռ իրարու հետ ոչ ծանօթ և ոչ միմեանց «ոեխն» էր տեսել՝ ճիշտ այսօրուայ փարիզաբնակ հայերի պէս: Միթէ բաւական չէր եթէ ընկերութեան նպատակը՝ չեմ ասում Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունեցող ընկերութիւններից փոխ առած նպատակներից լինէր, այլ դեռ սկզբում նմանուէր գոնէ թէկուզ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկուայի հայ «ուսանողական ժողովների» նպատակին: Ի՞նչ և է, կազմեցինք մի կանոնադրութեան ծրագիր, որ նոյն ժամանակի մայրաքաղաքիս մէջ կամ այլուր եղած ուրիշ ուսանողական ընկերութիւնների կանոնադրութեան, եթէ կարելի է ասել, տեղիս և հանգամանքներիս յարմար հայացումն էր, որին համակրեցին տաճկահպատակ հայ ուսանողներից մինչև անգամ թուրք տէրութեան հաշուով ուսումն առնող մի երկու պարոն: Ապա մեր առաջին բան ու գործն եղաւ նոյն ժամից իսկ շօշափելի դարձնել նախ ընկերութեանս գոյութիւնը՝ իւրաքանչիւրիս նուիրելի փոքրթիւ զրքերով սորա ապագայ զբաղաբանի մի խմորումն առաջ բերելով, և յետոյ շարունակել աշխատել ընկերութեանս միւս գործերի համար: Այսպէս էլ եղաւ: Ամեն մէկը մեզանից ինչ գիրք էլ կարող էր նուիրել, տալ նոր կազմուելի զբաղաբանին—տալիս էր՝ ինչ լեզուով էլ լինէր: Բայց որովհետեւ կազմուել սկսող ընկերութիւնս դեռ ևս ոչինչ

չունէր, իւր մնաց թէ բնակարան, ուստի և նուիրուած գրքերն առ ժամայն հաւաքուլ էինք վերոյիշեալ մեր անդրա-նիկ ընկեր—ուսանողի մօտ, որ յետոյ այն բոլոր հաւաքածուն պիտի յանձնէր ըստ պատկանելոյն, ինչպէս և յանձնեց էլ:

Այսպէս էր ահա սկիզբն առնուլ եօթնամսական թուա-կաններին Փարիզի հայ ուսանողական ընկերութեա՜ն ցանկալի գործը, որ դժբախտաբար կատարեալ իրականութիւն չը դար-ձաւ, որովհետեւ գլխաւոր նախաձեռնող անձինք, օրինակ, հան-գուցեալ Պօղոս Իզմայլեանը և այլք, 1876 վերջերին արդէն հայրենիք վերադարձան: Բայց յետոյ, ինչպէս երեւո՜ւ, մեր ցանած սերմերը չէին ընկել ապագաժի վրայ, այլ փոքր ի շա-տէ փափուկ հող գտնելով՝ շուտով սկսել էին աճել:—Արդէն յայտնի է թէ ինչ տոկուն եռանդով վերսկսեց այստեղ հայկա-կան մի ընկերութիւն հաստատելու գործը պ. դօքտօր Ռաֆայ-ելեանը՝ գործակից ունենալով գլխաւորապէս՝ մեր Թիֆլիզի պ. Գրիգոր Փրիդոնեան ճարտարապետին, որ այն ժամանակ այս-տեղ էր բնակւում՝ դարմանել տալով իւր երկարատեւ տկարու-թիւնը: Եւ ահա սրանց գործունէութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ իրաւ հայկական մի ընկերութիւն հիմնուեցաւ Փարիզում Société philomathique arménienne անունով—այսինքն «Հայկ. կան-ուսումնասիրաց ընկերութիւն»:

Թէ որպիսի երկունքից յետոյ և ինչ հանգամանքներու սկսել էր ծնունդ առնել այս ընկերութիւնը, և ապա թէ ինչպէս կազմակերպուելով՝ գոյութիւն էր ստացել և շարունա-կել—այս մասին նոյն ժամանակի հայ լրագիրների մէջ թէ և կան տեղեկութիւններ, բայց ցանկալի է որ ընկերութեան նա-խաձեռնողներից և կամ գործիչ անդամներից մէկը պատմէր մեզ այս ամենը հանգամանօրէն՝ ցոյց տալով մայրաքաղաքիս նոյն օրերի մանաւանդ այն հայերի հոգեկան և այլ տրամա-դրութիւնը, որոնք կարողացել էին միանալ և հայկական մի ընկերութիւն կազմել գոնէ մի քանի տարով... Իսկ ես առ այ-ժմ՝ այսքանը միայն կասեմ, որ 1883 ին երբ վերստին Փարիզ գտնուեցայ, տեսայ որ յիշեալ «Հայկական ուսումնասիրաց ըն-կերութիւնը» արդէն իւր օրհասականին էր հասել...

Ն. ՅԱՐՈՅ

1904 դեկտեմբեր.